

Χαρτογραφώντας το αθηναϊκό σχολικό τοπίο του 19ου αιώνα

Σόνια Γελαδάκη,
Phd, Διευθύντρια Βαρβακείου Προτύπου Γυμνασίου
gelasonia@gmail.com

➤ ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Αθήνα, 1834. Το πρόσφατα δημιουργημένο ελληνικό κράτος παλεύει να σταθεί στα πόδια του. Ο πρώτος του Κυβερνήτης (Ιωάννης Καποδίστριας) έχει δολοφονηθεί λίγα χρόνια πριν (1831), ένας νέος ηγέτης (Όθων) με την ομάδα του (Αντιβασιλεία) έχουν έρθει στην Ελλάδα και με τις ευχές των Μεγάλων Δυνάμεων δοκιμάζουν να αλλάξουν σχεδόν τα πάντα. Μέσα στις πρώτες διαφοροποιήσεις που επιχειρούνται είναι και η αλλαγή της πρωτεύουσας του κράτους. Το Ναύπλιο έχει ταυτιστεί με τον Καποδίστρια και η καινούρια κατάσταση θέλει μια καινούρια πρωτεύουσα, που θα υποδηλώνει και τη νέα αρχή. Η Αθήνα προκρίνεται λόγω της εκτίμησης του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου (πατέρα του νεαρού βασιλιά Όθωνα) στον αρχαιοελληνικό πολιτισμό, και το 1834 η κυβέρνηση μαζί με τις δημόσιες υπηρεσίες της (και όποιους άλλους ακολουθούν) μετακινούνται στον νέο χώρο. Έτσι, η κωμόπολη των 7.500 περίπου κατοίκων γίνεται πρωτεύουσα του νεοελληνικού κράτους και ξεκινά η οργάνωσή της σε αστικό κέντρο. Τα σπίτια και οι κάτοικοί της αυξάνονται, όπως αυξάνουν και πληθαίνουν και οι δραστηριότητές της. Η εκπαιδευτική δραστηριότητα, περιορισμένη έως τότε, τίθεται υπό την αιγίδα του κράτους και, σε συνδυασμό με την πανταχού παρούσα ιδιωτική πρωτοβουλία, όλο και περισσότερα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης κάνουν την εμφάνισή τους. Αυτά τα σχολεία είναι που, μαζί με το Πανεπιστήμιο, του οποίου η λειτουργία ξεκίνησε το 1837, κατορθώνουν να κάνουν την Αθήνα να φαντάζει στο τέλος του 19ου αιώνα ως μια εξαιρετικά ζωντανή πόλη, όπου «η δίψα των γνώσεων είναι απίστευτος και παρά τας κατωτάτας τάξεις ακόμη».

Λέξεις-Κλειδιά: εκπαίδευση, Καποδίστριας, αλληλοδιδακτικά σχολεία

Στις αρχές του 19ου αιώνα η Αθήνα, η οποία είχε ενταχθεί στις επαναστατημένες ελληνικές περιοχές το 1821 και τρία χρόνια αργότερα είχε κατορθώσει να απελευθερωθεί, ήταν μια μικρή κωμόπολη απλωμένη γύρω από την Ακρόπολη.

Από το 1824 έως το 1827, λόγω της αρχαιολογικής της σημασίας, η πόλη συγκέντρωσε το ενδιαφέρον διαφόρων ξένων περιηγητών, με αποτέλεσμα να φιλοξενεί μια αρκετά μεγάλη κοινότητα Ευρωπαίων. Το 1827 όμως οι κάτοικοί της, ταλαιπωρημένοι από την τουρκική πολιορκία του προηγούμενου έτους και τις λεηλασίες που ακολούθησαν, παραδόθηκαν και πάλι στον Τούρκο φρούραρχο Μεχμέτ Ρασήτ (Ross, 1950: 14).

Εκείνον τον καιρό στην Αθήνα δεν λειτουργούσε κανένα σχολείο (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1987: 39). Ωστόσο, ένας από τους πολλούς περιηγητές μνημονεύει την ύπαρξη δύο πρωτοβάθμιων σχολείων αρρένων και ενός θηλέων, λίγο πριν από την παράδοση της πόλης στους Τούρκους. Δίνει μάλιστα και μια περιγραφή των διδασκόμενων μαθημάτων: της ανάγνωσης (κατά την οποία ο δάσκαλος διάβαζε και τα παιδιά επαναλάμβαναν έπειτα από αυτόν), των ιερών μαθημάτων (όπου ο δάσκαλος ξεκινούσε ένα είδος ψαλμωδίας, κρατώντας τον ρυθμό με το πόδι του και οι μαθητές έκαναν το ίδιο, προτού ο πρώτος να αρχίσει να περπατά γύρω από έναν κύκλο και τα παιδιά να τον ακολουθούν ψάλλοντας), καθώς και μιας «πρωτόγονης» γυμναστικής (Καιροφύλας, 1978: 16).

Η παραπάνω περιγραφή μπορεί να είναι γλαφυρή, είναι όμως ελάχιστα εξυπηρετική, προκειμένου να διαπιστωθεί εάν στα πρωτοβάθμια αθηναϊκά σχολεία εφαρμοζόταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας¹, η οποία εκείνα τα χρόνια αποτελούσε παιδαγωγική καινοτομία στην Ευρώπη. Παρ' όλα αυτά, το γεγονός ότι ανάμεσα στους διευθυντές των αθηναϊκών σχολείων συμπεριλαμβάνεται ο Ν. Νικητόπουλος, ένας από τους βασικούς εισηγητές του συγκεκριμένου διδακτικού μοντέλου, φτάνει για να θεωρηθεί βέβαιη η χρήση της μεθόδου τουλάχιστον στο δικό του «Παρθενοναγωγείο των Αθηνών», το οποίο λειτουργούσε το 1825 και –παρά την ονομασία του– δεχόταν τόσο κορίτσια όσο και αγόρια (Λαμπράκη-Παγανού, 1988: 59). Γνωρίζουμε, επίσης, ότι το 1823 η «Φιλόμουσος Εταιρεία» είχε ιδρύσει ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο αρρένων που στεγαζόταν στο τζαμί του Σταροπάζαρου και ένα έτος αργότερα ένα δεύτερο –θηλέων αυτήν τη φορά– που εγκαταστάθηκε στο τζαμί του Παρθενώνα (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1987: 39). Αντιθέτως, δεν υπάρχει καμία πληροφορία για τον τρόπο λειτουργίας του ενός και μοναδικού δευτεροβάθμιου σχολείου αρρένων της πόλης, στο οποίο φοιτούσαν 37 μαθητές (Γέροντας, 1969: 47).

Το 1830 επισκέφθηκαν την Ελλάδα, μαζί με τις συζύγους τους, οι Αμερικανοί προτεστάντες ιεραπόστολοι J. Robertson και J. Hill, που ανήκαν στην ιεραποστολική εταιρεία Domestic and Foreign Missionary Society, την επίσημη ιεραποστολική εταιρεία των Η.Π.Α. Όπως όλοι οι μισσιονάριοι, έτσι κι αυτοί ήρθαν, προκειμένου να βοηθήσουν στην «ηθικοποίηση» και τον «διαφωτισμό» των μελών της Ορθόδοξης Εκκλησίας, σύμφωνα βέβαια με τις αρχές με της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης (Σμυρναίος, 2013: 101). Φθάνοντας στην Αθήνα τον επόμενο χρόνο, ο John και η

1. Πρόκειται για μια αυστηρά κωδικοποιημένη μέθοδο, σύμφωνα με την οποία ένας δάσκαλος μπορούσε να διδάξει μέχρι και 150 παιδιά με τη βοήθεια των καλύτερων μαθητών του, των πρωτόσχολων. Η αλληλοδιδασκτική είχε αρχίσει να εφαρμόζεται στην Αγγλία από τα τέλη του 18ου αιώνα και εξαπλώθηκε και σε άλλα κράτη τον επόμενο αιώνα, προκειμένου να βοηθήσει στην ανέξοδη καταπολέμηση του αναλφαριθμητισμού. Το ελληνικό κράτος την υιοθέτησε στις αρχές του 19ου αιώνα και τη διατήρησε έως το 1880 (Παπαδάκη, 1992).

Fanny Hill νοίκιασαν έναν μικρό ενετικό πύργο κοντά στην αρχαία Αγορά και –ως άμεσοι φορείς της δυτικής σκέψης όσον αφορά τους ρόλους και την εκπαίδευση των γυναικών– στο υπόγειό του στέγασαν το δικό τους Παρθεναγωγείο. Στην αρχή οι μαθήτριάς τους ήταν λίγες, με το πέρασμα του χρόνου όμως αυξάνονταν συνεχώς (Παναγιωτοπούλου, 1999: 44).

Το 1833 στην απελευθερωμένη πλέον Αθήνα υπήρχαν 160 ερειπωμένα σπίτια, ενώ καθημερινά όλο και κάποιος καινούριο ξεφύτρωνε στις δύο πλευρές των στενών χωμάτινων δρόμων, που οδηγούσαν στους πρόποδες της Ακρόπολης (Καιροφύλας, 1978: 7). Τότε ήταν που εγκρίθηκε και το πρώτο πολεοδομικό σχέδιο της πόλης των αρχιτεκτόνων Κλεάνθη και Σάουμπερτ, με πρόβλεψη για πληθυσμό 50.000 κατοίκων (Κυδωνιάτης, 1985: 9). Το ίδιο εκείνο έτος αφενός «η επιτήρησης και διεύθυνσης των όσων αφορούσι τα σχολεία» στην ελληνική επικράτεια ανατέθηκε από την Αντιβασιλεία στην «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως Γραμματεία της Επικρατείας» (Υπουργείο Παιδείας) (Σοφιανός, 1987: Α2) και αφετέρου η Αδελφότητα New York της Αμερικής προχώρησε στη σύσταση ενός φιλανθρωπικού αλληλοδιδασκτικού σχολείου θηλέων υπό τη διεύθυνση των Hill, στο οποίο σχολείο η φοίτηση θα παρέχόταν δωρεάν (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1987: 40). Και –καθώς εκείνη την εποχή η Αμερική ήταν συνδυσασμένη στις συνειδήσεις των Ελλήνων με τον φιλελληνισμό και τη φιλανθρωπία²– αυτό το αλληλοδιδασκτικό σχολείο είχε εξαρχής την εύνοια της Αντιβασιλείας, με αποτέλεσμα οι Hill να αναδειχθούν γρήγορα σε κορυφαία στελέχη της αγγλικής παροικίας στην Αθήνα (Σμυρναίος, 2013: 102).

Όταν το 1834 η Αθήνα των 7.500 περίπου κατοίκων έγινε πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, τα σπίτια της είχαν ήδη φθάσει τα 300 και εξακολουθούσε να μεγαλώνει πάνω στο πολεοδομικό σχέδιο των Κλεάνθη και Σάουμπερτ (Σκιαδάς, 1993: 98-99), το οποίο εφαρμόζοταν όμως μερικώς, λόγω της έντονης αντίδρασης των κατοίκων για τις απαλλοτριωτέες εκτάσεις που επέφεραν διαφοροποιήσεις στις ιδιοκτησίες τους (Μπίρης, 1966: 47). Όσο για την εκπαιδευτική δραστηριότητα της πόλης, αυτή παρέμενε περιορισμένη. Παρότι είχε εκδοθεί ήδη διάταγμα για την οργάνωση των (αλληλοδιδασκτικών) Δημοτικών σχολείων (Δημαράς, 1990: 45-50), δημόσια πρωτοβάθμια σχολεία δεν είχαν δημιουργηθεί στον αθηναϊκό χώρο, σε αντίθεση με το σχολείο των Hill που είχε επεκταθεί και περιλάμβανε πια Πρωτοβάθμιο και Ανώτερο σχολείο θηλέων (Παρθεναγωγείο με οικότροφες μαθήτριάς), Νηπιαγωγείο (λόγω της μεγάλης βαρύτητας που έδιναν οι ιεραπόστολοι στη θρησκευτική εκπαίδευση της πρώιμης παιδικής ηλικίας) και Επαγγελματική, Τεχνική και Οικοκυρική Σχολή. Το Νηπιαγωγείο και οι τεχνικές σχολές απευθύνονταν και στα δύο φύλα, ενώ η φοίτηση συνέχισε να παρέχεται δωρεάν στα άπορα παιδιά (Παναγιωτοπούλου, 1999: 44).

Το 1835 η ευθύνη για τη λειτουργία των δημόσιων Δημοτικών σχολείων μεταβι-

2. Η Αμερική, με παράδειγμα τη δική της επανάσταση (1776), έβλεπε πολύ θετικά την προσπάθεια των Ελλήνων να απελευθερωθούν από τον τουρκικό ζυγό. Έτσι, αμερικανικά καράβια είχαν κατά καιρούς μεταφέρει τρόφιμα στους επαναστατημένους Έλληνες, ενώ διάφορες αμερικανικές οικογένειες είχαν εκφράσει την πρόθεσή τους να υιοθετήσουν ορφανά ελληνόπουλα (Σμυρναίος, 2013: 102).

βάστηκε στους Δήμους (Σοφιανός, 1987: Α10, 12) και ο νεοδημιουργημένος Δήμος Αθηναίων έσπευσε να παραχωρήσει στους δασκάλους των πρωτοβάθμιων σχολείων της δικαιοδοσίας του «ανέξοδον κατοικίαν και δύο στρέμματα γης τουλάχιστον»³ (Σοφιανός, 1987: Α45). Κάτω από αυτό το καθεστώς ιδρύθηκε το ίδιο έτος το Α΄ αλληλοδιδασκτικό Δημοτικό σχολείο αρρένων της Αθήνας, που, πέντε χρόνια μετά, στεγάστηκε σε κτίριο ειδικά σχεδιασμένο για σχολική χρήση από τον αρχιτέκτονα του Δήμου Στάουφερτ.⁴ Δεχόταν μαθητές ηλικίας 5-12 ετών, οι οποίοι διδάσκονταν κατήχηση, στοιχεία της ελληνικής γλώσσας, ανάγνωση, γραφή, αριθμητική, γραμμική ιχνογραφία, μουσική, γεωγραφία, ελληνική ιστορία και στοιχεία των φυσικών επιστημών (περιστασιακά), ενώ σπανιότατα ασχολούνταν με «σωμασκίας» (γυμναστική) (Σοφιανός, 1987: Α11-12). Οι δάσκαλοι αυτού του πρώτου δημόσιου σχολείου της πρωτεύουσας αλλά και εκείνοι του Β΄ Δημοτικού αρρένων, του επονομαζόμενου «Σχολείο του Καμπάνη» (Κανδήλης, 1989: 1-8), έπρεπε να είναι απόφοιτοι του αθηναϊκού κρατικού Διδασκαλείου.⁵ Δεδομένου όμως ότι στις αρχές του αιώνα δεν υπήρχαν πολλοί που να πληρούν αυτήν την προϋπόθεση, παρέχόταν η δυνατότητα διορισμού και σε όσους είχαν έστω και «απλούν ενδεικτικών της εν αυτώ (το Διδασκαλείο) μαθητεύσεως αυτών» (Σοφιανός, 1987: Α59-60). Όσο για τις δασκάλες του Α΄ Δημοτικού σχολείου θηλέων, του οποίου η ίδρυση τοποθετείται στο ίδιο περίπου χρονικό σημείο, προέρχονταν από το Διδασκαλείο Hill και για τον διορισμό τους απαιτείτο η συμπλήρωση του 15ου έτους της ηλικίας τους και η κατοχή των βασικών γνώσεων στα διδασκόμενα αντικείμενα, τα οποία δεν διαφοροποιούνταν πολύ από τα αντίστοιχα των σχολείων αρρένων. Αργότερα πάντως και οι δικές τους ικανότητες αξιολογούνταν με εξετάσεις παρόμοιες με των ανδρών συναδέλφων τους, ενώ ο Δήμος Αθηναίων ξεκίνησε να τους καταβάλει μισθό από το ταμείο δημοτικής εκπαίδευσης και να τους παραχωρεί κατοικία⁶ (Σοφιανός, 1987: Α101).

3. Η κατάσταση αυτή παρέμεινε αμετάβλητη έως το 1888, οπότε η πολιτεία δημιούργησε ένα ταμείο δημοτικής εκπαίδευσης «αποκλειστικώς προοριζόμενον όπως [...] συντηρή τα [...] υπάρχοντα και τα [...] συσταθησόμενα σχολεία αμφοτέρων των φύλων» (Σοφιανός, 1987: Α393). Έτσι, οι δάσκαλοι άρχισαν πλέον να λαμβάνουν σταθερό μηνιαίο μισθό προσαυξημένο από τα συμβολικά διδάκτρα των μαθητών τους, καθώς και μια μικρή κρατική επιχορήγηση (Λέφας, 1942: 208).

4. Το σχολείο, χωρητικότητας 483 μαθητών, έγινε γνωστό ως «Σχολή Καραμάνου» από το όνομα του πρώτου δασκάλου του, ο οποίος υπήρξε σημαντική φυσιογνωμία στον χώρο της νεοελληνικής εκπαίδευσης (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1997: 39).

5. Το τελευταίο –μαζί με ένα προσαρτημένο σε αυτό Δημοτικό σχολείο, όπου γινόταν πρακτική άσκηση των σπουδαστών– ιδρύθηκε το 1834 και λειτούργησε έως το τέλος του αιώνα, με μια διακοπή δεκαεσσάρων ετών (Λέφας, 1942: 215-224).

6. Είναι γεγονός ότι, παρότι ο νόμος προέβλεπε την εκπαίδευση των διδασκαλισσών στο κρατικό Διδασκαλείο, το κράτος εγκατέλειψε την ιδέα λόγω οικονομικής στενότητας αλλά και επιφυλακτικότητας στη συνεκπαίδευση των φύλων (Φουρναράκη, 1987: 23). Έτσι, έως το τέλος του αιώνα απολύτως απαραίτητη προϋπόθεση για τον διορισμό των γυναικών ήταν η αποφοίτησή τους από τα Διδασκαλεία της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας της Αθήνας (1837), της Κέρκυρας (1866) ή της Πάτρας (1890) (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 148, 196).

Το 1835 η Αθήνα απέκτησε και τα πρώτα δημόσια δευτεροβάθμια σχολεία της, όταν μεταφέρθηκε από την Αίγινα το Κεντρικό Σχολείο⁷ που μετονομάστηκε σε «Α΄ εν Αθήναις Γυμνάσιον» και συστεγάστηκε μαζί με το «Α΄ εν Αθήναις Ελληνικόν σχολείον» στην «οικία Κλεάνθους» στην Πλάκα, δηλαδή στο ίδιο κτίριο που θα στεγάζονταν μετά το 1837 οι τέσσερις Σχολές του Οθώνειου Πανεπιστημίου (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1987: 21-22). Τα δύο σχολεία, τα οποία υπάκουαν στις διατάξεις του –βουαρικών επιρροών– διατάγματος «Περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και γυμνασίων» (Αντωνίου, 1987: Α84-109), τα επάνδρωσαν οι –σπουδαγμένοι στο εξωτερικό– διδάσκοντες του πρώην Κεντρικού (Ν. Χορτάκης, Ι. Ψαρράς, Ερ. Ουλερίχος, Χρ. Βάφας κ.ά.), με προεξάρχοντα τον γερμανοτραφή Γυμνασιάρχη Γ. Γεννάδιο (Γελαδάκη, 2004: 17).

Εικόνα 1. Η σφραγίδα του Α΄ Γυμνασίου Αθηνών.

Πηγή: Αρχείο 1ου Πειραματικού ΓΕΛ Αθηνών – Γενναδείου.

Το 1835, τέλος, στα «αμερικάνικα σχολεία» των Hill, που είχαν πρόσφατα αποκτήσει το πρώτο ιδιόκτητο κτίριό τους στην Πλάκα, οι μικρές Αθηναίες μαθήτριες διέπληθαν τον νου και την καρδιά τους ερμηνεύοντας το Ευαγγέλιο και συνέχιζαν τα μαθήματά τους με αλληλοδιδασκτική μέθοδο στην ελληνική γλώσσα, την αριθμητική και την καλλιγραφία, ενώ οι μεγαλύτερες –μαζί με όσα κορίτσια από την ελληνική επαρχία είχαν συμπεριληφθεί στο μαθητικό δυναμικό της ανώτερης βαθμίδας μετά την αποδοχή από τον βασιλιά Όθωνα ανάλογης πρότασης του Hill– αποτελούσαν τις εκπαιδευόμενες δασκάλες⁸ (Παναγιωτοπούλου, 1999: 44-45). Όσο για το ζεύγος

7. Το Κεντρικό Σχολείο είχε ιδρυθεί από τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια στην Αίγινα το 1829 και απέβλεπε κυρίως στην παραγωγή ικανών δασκάλων για τα σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Κούκκου, 1989).

8. Η Φουρναράκη (1987:20) υποστηρίζει ότι η ευαισθητοποίηση των Hill για τη γυναικεία εκπαίδευση συνδυαζόταν με τις ανησυχίες που είχαν αρχίσει να αναπτύσσονται την ίδια εποχή σε ορισμένους αμερικανικούς προτεσταντικούς κύκλους, σχετικά με τη «διακοσμητική» εκπαίδευση των κοριτσιών των αστικών οικογενειών, τον καθοδηγητικό - διαπαιδαγωγικό ρόλο της χριστιανής γυναίκας μέσα στην οικογένεια και το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, καθώς και την κατάταξη του δασκαλικού έργου στα κατεξοχήν γυναικεία επαγγέλματα.

Hill, αυτοί δέχονταν τις επίσημες και ανεπίσημες εκδηλώσεις ευαρέσκειας και ευγνωμοσύνης των Αθηναίων για το έργο τους, έχοντας κατορθώσει να διατηρήσουν την ισορροπία ανάμεσα στους προσηλυτιστικούς στόχους του προτεσταντικού ιεραποστολικού κινήματος και τους περιορισμούς που έθετε η ελληνική πραγματικότητα⁹ (Σμυρναίος, 2013: 104).

*Εικόνα 2. Το κτίριο της Σχολής Hill κοντά στην πύλη της Αρχαίας Αγοράς.
Πηγή: Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας.*

Μέσα στον επόμενο χρόνο ο αριθμός των κατοίκων της πρωτεύουσας προσέγγισε τις 9.500, δημιουργήθηκαν 1000 περίπου καινούργια σπίτια –τα περισσότερα «οικίαι κακώς ωκοδομημένοι, χθαμαλαί, πενιχράς εξωτερικής και εσωτερικής όψεως, [...]συνεσφιγμένοι περὶ στενοῦς ανωμάλους και ακαθάρτους οδοῦς»– και ξεκίνησε η οικοδόμηση των πρώτων μεγάλων ιδιοκτητων κτιρίων. Πολύς λόγος γινόταν όμως και για την τελική πολεοδομική μορφή της πόλης (Μπίρης, 1966: 47). Για παράδειγμα, ο Γερμανός αρχιτέκτονας Leo Von Klenze, ο υπεύθυνος για την εκπόνηση του δεύτερου πολεοδομικού σχεδίου της Αθήνας, κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες να πάρει η πόλη ευρωπαϊκή μορφή (Guttman, 1998: 85-86), ενώ υπήρχαν και διαφορετικές απόψεις, όπως π.χ. του Αμερικανού δημοσιογράφου Τζων Στήβενς, που αντιμετώπιζε εντελώς αρνητικά την ιδέα της δημιουργίας μιας μεγάλης ευρωπαϊκής πόλης επάνω στα ερείπια της αρχαίας Αθήνας και ζητούσε τη μετακίνηση της πρωτεύουσας (Καιροφύλας, 1978: 18-19). Όσον αφορά δε τα εκπαιδευτικά πράγματα, τότε ήταν που ιδρύθηκαν στην πόλη τα τρία πρώτα δημόσια αλληλοδιδασκτικά Δημοτικά σχολεία θηλέων, ενισχύοντας έτσι τις έως τότε προσπάθειες του επίσης αλληλοδιδασκτικού σχολείου των Hill (Κορομηλάς, 1873: 62).

9. Σύμφωνα με τον Σμυρναίο (2013: 105), τους Hill βοήθησαν να αποσοβήσουν τις όποιες κατηγορίες απέναντί τους τόσο οι χαρισματικές τους προσωπικότητες και η διπλωματική τους δεινότητα όσο και οι σχέσεις που φρόντισαν να δημιουργήσουν με τους Βρετανούς πρεσβευτές στην Αθήνα, ώστε σε περιόδους αντιπροτεσταντικών εκδηλώσεων να έχουν εξασφαλισμένη την προστασία τους.

Το 1838 η Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως επέτρεψε στον καθολικό μοναχό Κωνσταντίνο Σαργολόγο να ιδρύσει στην Αθήνα ένα Δημοτικό σχολείο, στο οποίο τα παιδιά θα διδάσκονταν όσα μαθήματα προέβλεπε ο νόμος του 1834 για τη λειτουργία των Δημοτικών σχολείων και επιπλέον την ιταλική γλώσσα, την «εις κατάληψιν συντείνουσαν και πράξιν της θρησκείας των διδασκομένων». Το νέο σχολείο, ανταποκρινόμενο στις εκπαιδευτικές ανάγκες της πολυπληθούς τότε καθολικής κοινότητας της Αθήνας, πήρε το όνομα του πολιούχου της πόλης Αγίου Διονυσίου και εγκαταστάθηκε στην Πλάκα, ενώ την ευθύνη του ανέλαβε το διοικητικό συμβούλιο της Καθολικής Εκκλησίας (Καβαλλιεράκης, χ.χ.: 193).

Έως τις αρχές της δεκαετίας του 1850 η Αθήνα είχε χάσει εντελώς τη μορφή του μεγάλου χωριού, καθώς τα ερείπιά της είχαν αντικατασταθεί από αρκετές καινούριες οικοδομές, που καταλάμβαναν τις δύο πλευρές των πρώτων λιθόστρωτων οδών. Άλλωστε, η πρωτεύουσα είχε πλέον περισσότερους από 25.000 κατοίκους και, σύμφωνα με τα λεγόμενα των περιηγητών, φάνταζε ως «ένα παράδοξον κράμα ζωής και θανάτου», καθώς είχε «την μυστηριώδη και μεγαλοπρεπή γαλήνην των αρχαίων νεκροπόλεων και συγχρόνως [...] την τάσιν προς την αναγέννησιν, προς την αναβίωσιν» (Grasset, 1901: 12-29).

Εικόνα 3. Η Αθήνα της δεκαετίας του 1850.

Πηγή: Ιστορικό Μουσείο.

Κέντρο της πόλης ήταν τα Ανάκτορα (Καιροφύλας, 1978: 8), ενώ καρδιά της ήταν η Πλάκα (Μιχελή, 1985: 35-55). Εκεί βρίσκονταν οι σημαντικότεροι δρόμοι, καθέντας από τους οποίους είχε το δικό του χρώμα και τη δική του ιδιαίτερη λειτουργικότητα. Οι οδοί Κυδαθηναίων, Αδριανού, Σχολείου και Βουλής, λόγου χάρη, ήταν τόποι κατοικίας ατόμων με υψηλή εισοδηματική στάθμη, λογίων και διπλωματών, όπως ήταν ο ιστορικός Παπαρρηγόπουλος, ο διπλωμάτης Φίνλεϋ, ο Αμερικανός ιεραπόστολος Κιγκ ή ο γιατρός Ηπίτης (Μπίρης, 1966: 44-45). Η οδός Πανδρόσου ήταν από την τουρκοκρατία ακόμη ο πλέον εμπορικός αθηναϊκός δρόμος, οι οδοί Αιόλου και Ερμού είχαν εξελιχθεί σε βασικούς δρόμους, ενώ με τη συνεχή επέκταση της πόλης είχαν δημιουργηθεί οι οδοί Πανεπιστημίου, Σταδίου, Ακαδημίας και Κηφισίας (σήμερα Β. Σοφίας) (Στασινόπουλος, 1963: 37).

Σε αυτούς τους κεντρικούς δρόμους υπήρχαν μερικά από τα πλέον σημαντικά για την πνευματική και οικονομική ζωή της πρωτεύουσας κτίρια. Στην Πατησίων είχε ξεκινήσει η ανέγερση του Πολυτεχνείου, τη Σταδίου κοσμούσε η Βουλή και στην Πανεπιστημίου βρίσκονταν το Αρσάκειο, το Οφθαλμιατρείο και το καινούριο κτίριο του Πανεπιστημίου. Στην οδό Ακαδημίας ξεχώριζε το κτίριο του ιδιωτικού «Εκπαιδευτηρίου Παπαδοπούλου»¹⁰, ενώ σε κεντρικά σημεία βρίσκονταν και οικοδομήματα που στέγαζαν αρκετά από τα δημόσια αλλά και τα ιδιωτικά σχολεία¹¹ της πρωτεύουσας (Καρδαμίτση-Αδάμη, 1987: 46-53). Και καθώς η επέκταση του εκπαιδευτικού δικτύου της πρωτεύουσας εξακολουθούσε να αποτελεί ένα από τα βασικά ζητούμενα της ασαφούς ακόμη ως προς τη δομή της τοπικής κοινωνίας, αποφασίστηκε «ένεκα της μεγάλης συρροής των σπουδαστών εις το μέχρι τούδε Γυμνάσιον των Αθηνών» η ίδρυση ενός ακόμη Γυμνασίου¹², του Β΄ εν Αθήναις (1852) (Γελαδάκη, 2005: 26).

Εικόνα 4. Το «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» του Γρ. Παπαδόπουλου επί της οδού Ακαδημίας.

Πηγή: Αρχείο Μουσείου Μπενάκη.

Ακολούθησε η ίδρυση των δημόσιων Β΄ και Γ΄ Ελληνικών Σχολείων αρρένων και της «Ελληνογαλλικής Σχολής των Αδελφών του Τάγματος Αγίου Ιωσήφ της Εμφανί-

10. Στην πρωτεύουσα λειτουργούσε «αδεία του [...] υπουργείου» ένας αρκετά μεγάλος αριθμός από «ιδιαίτερα επί διδάκτορις διδακτήρια» που απέβλεπαν και εκείνα σε «αμοιβαίαν ωφέλειαν». Αυτά έφεραν διάφορες ονομασίες (Εκπαιδευτήρια, Παιδαγωγεία, Παρθεναγωγεία κ.ά.) και κάλυπταν και τις δύο εκπαιδευτικές βαθμίδες ως σχολεία αρρένων ή θηλέων. Σε αυτήν την κατηγορία ανήκει το «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον», που ιδρύθηκε το 1849 από τον Γρ. Παπαδόπουλο και λειτούργησε αρχικά ως τριτάξιο «προπαιδευτήριον» (Ελληνικό σχολείο) και τετρατάξιο «εκπαιδευτήριον» (Γυμνάσιο), ενώ υπήρχαν ακόμη μια «προκαταρκτική τάξις» (αλληλοδιδασκτική) και μια «εισαγωγική» (τάξη υποδοχής μαθητών από άλλα σχολεία). Δεχόταν (εσωτερικούς ή εξωτερικούς) μαθητές ηλικίας 8-12 ετών. Μετά το 1860 το Ελληνικό Εκπαιδευτήριο άρχισε να αντιμετωπίζει οικονομικά προβλήματα λόγω μείωσης των εκτός Ελλάδος μαθητών και το 1870 έπαυσε να λειτουργεί (Γελαδάκη, 1999: 15).

11. Τα συγκεκριμένα κτίρια ήταν κτισμένα με δωρεές ευεργετών (π.χ. Βαρβάκειο Λύκειο) ή εταιρειών και συλλόγων (π.χ. Αρσάκειο) ή μισθωμένα από το κράτος (π.χ. η «οικία Μποτσάρη» που στέγαζε για ένα διάστημα το Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών) (Γελαδάκη, 1999: 13).

12. Αυτό το καινούριο Γυμνάσιο εννέα χρόνια αργότερα μετακινήθηκε στη γειτονική Χαλκίδα, επειδή «εν τη πρωτεύουση υπήρχον δύο Γυμνάσια ένεκα του μεγάλου αριθμού των μαθητών, ων το μέγιστον μέρος ανήκεν εις άλλους νομούς όπου Γυμνάσια δεν υπήρχον και εξ ανάγκης προσήρχοντο εις τα ενταύθα» και επανήλθε στη βάση του το επόμενο σχολικό έτος (Γελαδάκη, 2005: 27).

σεως». Το Τάγμα είχε μια μακρά ιστορία και έκρυβε πίσω του τη δυνατή προσωπικότητα της μοναχής Αιμιλίας Ντε Βιαλάρ, η οποία στο πλαίσιο της ιεραποστολικής της αποστολής είχε περάσει από την Αθήνα και είχε υποσχεθεί να στείλει στην Ελλάδα μοναχές, προκειμένου να ασχοληθούν με τη μόρφωση των κοριτσιών της πόλης. Έτσι, το 1856 τέσσερις μοναχές έφθασαν στην πρωτεύουσα και, αφού πρώτα εξασφάλισαν την άδεια του οικείου Νομάρχη για λειτουργία Δημοτικού και μέσου σχολείου¹³, νοίκιασαν ένα σπίτι στους πρόποδες της Ακρόπολης, όπου στέγασαν ένα Ορφανοτροφείο για κορίτσια και μικρά αγόρια. Το 1859 το σχολείο έκλεισε ύστερα από μια διένεξη με το ελληνικό κράτος που αφορούσε την προσέλευση στο καθολικό δόγμα μιας ορθόδοξης μαθήτριας αλλά και τη διχογνωμία σχετικά με τον τρόπο διδασκαλίας της Κατήχησης¹⁴, εάν δηλαδή οι ορθόδοξες μαθήτριες έπρεπε να διδάσκονται το μάθημα από τις ίδιες τις καλόγριες ή από ορθόδοξο ιερέα ή από Έλληνα καθηγητή (Καβαλλιεράκης, χ.χ.: 197). Το 1863 το σχολείο επαναλειτούργησε σε μεγαλύτερο οίκημα της οδού Πανεπιστημίου (Γιαννακοπούλου, 1999: 79).

Εικόνα 5. Αρχαϊκή φωτογραφία του ιδιόκτητου κτιρίου της «Ελληνογαλλικής Σχολής Αγίος Ιωσήφ» στην οδό Πινακωτών (Χαρ. Τρικούπη).

Στη δεκαετία του 1870 η ιδιωτική πρωτοβουλία είχε πια εξωραΐσει την Αθήνα με πολλές κομψές μονοκατοικίες μέσα σε καταπράσινους κήπους (Κορομηλάς, 1873:

13. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο σχολείο παραχωρήθηκε άδεια παροχής μιας μορφής ανώτερης εκπαίδευσης στα κορίτσια, πράγμα που δεν είχε προβλεφθεί από το ελληνικό κράτος (Καβαλλιεράκης, χ.χ.: 197).

14. Στα τέσσερα χρόνια της παύσης του αθηναϊκού σχολείου οι καλόγριες ίδρυσαν ένα ακόμη σχολείο στον Πειραιά, εκμεταλλευόμενες την ισχυρή γαλλική παρουσία καθώς και την παρουσία πολλών ξένων. Στην άδεια λειτουργίας όμως, που τους παραχώρησε το υπουργείο, οι προϋποθέσεις ήταν σαφείς: οι ίδιες είχαν δικαίωμα να διδάσκουν Κατήχηση μόνο σε καθολικές μαθήτριες, ενώ καθηγητής του Ανατολικού δόγματος θα έκανε το αντίστοιχο μάθημα «αν κοράσιον του δόγματος τούτου γενή δεκτόν εν αυτώ» (Καβαλλιεράκης, χ.χ.: 198).

60). Ο πληθυσμός είχε σχεδόν τριπλασιασθεί και τα παιδιά των Αθηναίων φοιτούσαν σε τέσσερα δημόσια Ελληνικά σχολεία αρρένων και σε τρία θηλέων (Ζιώγου-Καραστεργίου, 1986: 136), σε άλλα τρία Γυμνάσια αρρένων, καθώς και σε πέντε Δημοτικά σχολεία, στα οποία μέσα στα αμέσως επόμενα χρόνια προστέθηκαν άλλα τέσσερα, τόσο θηλέων όσο και αρρένων (Σοφιανός, 1987: Α302, 313). Και καθώς χρόνο με τον χρόνο η Αθήνα αποκτούσε όλο και περισσότερες καινούριες συνοικίες (Καιροφύλας, 1978: 67), ο Δήμος Αθηναίων προσπαθούσε συνεχώς να συστήσει ακόμη περισσότερα δημόσια σχολεία. Έτσι, το 1885, όταν τα πρωτοβάθμια σχολεία δεν λειτουργούσαν πλέον ως αλληλοδιδασκτικά αλλά ως συνδιδασκτικά¹⁵, σχεδιάστηκε η ίδρυση άλλων έξι Δημοτικών σχολείων θηλέων –σχέδιο το οποίο δεν πραγματοποιήθηκε τελικά λόγω «μη ψηφισθείσης [...] της απαιτούμενης δαπάνης προς συντήρησιν» (Σοφιανός, 1987: Α 333)– καθώς και η προσθήκη στα υπάρχοντα ενός ακόμη Ελληνικού σχολείου και ενός Γυμνασίου αρρένων (Σοφιανός, 1987: Α240).

Τώρα πια που τα αθηναϊκά Γυμνάσια είχαν γίνει τρία, καλό θα ήταν να δούμε και πώς επανδρώνονταν. Γιατί, ενώ στις μέρες μας η ίδρυση ενός καινούριου σχολείου προϋποθέτει τη στελέχωσή του με διδακτικό προσωπικό ανάλογο με τον αριθμό των μαθητών του, αυτή η διαδικασία ελάχιστη σχέση έχει με ό,τι συνέβαινε εκείνον τον καιρό. Πέντε έως επτά καθηγητές, τέσσερις «διαφόρων μαθημάτων», ένας της Γαλλικής και/ή της Αγγλικής, ένας της Ιχνογραφίας και ο Γυμνασιάρχης, αποτελούσαν κατά κανόνα το διδακτικό προσωπικό των Γυμνασίων της εποχής, οι διορισμοί, οι τοποθετήσεις ή μεταθέσεις του οποίου μόνο ευκαιριακά καταχωρούνταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. Παρ' όλα αυτά, γνωρίζουμε ότι υπήρχε κινητικότητα του προσωπικού. Για παράδειγμα, όταν το Β' Γυμνάσιο σταμάτησε να λειτουργεί, οι καθηγητές του είτε μετακινήθηκαν στο Α' Γυμνάσιο είτε παραιτήθηκαν. Με την επαναλειτουργία του, όμως, κάποιοι διεκδίκησαν την επιστροφή τους στην παλιά τους θέση, ενώ κάποιοι άλλοι συνέχισαν την επαγγελματική τους ζωή σε άλλους εργασιακούς χώρους¹⁶, εφόσον τα προσόντα τους ήταν τέτοια που τους το επέτρεπαν (Γελαδάκη, 2005: 59-63).

Λίγο πριν το πέρασμα στον 20ό αιώνα το καθολικό σχολείο «Άγιος Διονύσιος» μεταφέρθηκε σε νεοκλασικό κτίριο της οδού Σίνα και συνέχισε να λειτουργεί με το ίδιο εκπαιδευτικό καθεστώς έως ότου ο καθολικός επίσκοπος Αθηνών πέτυχε την επέκτασή του σε σχολείο με δύο κύκλους σπουδών (Δημοτικό σχολείο και Ελληνικό σχολείο - Γυμνάσιο) και το μετονόμασε σε «Λεόντειο Λύκειο» (Καβαλλιεράκης,

15. Πρόκειται για τη μέθοδο που χρησιμοποιείται στα πρωτοβάθμια σχολεία και στις μέρες μας, όπου ο ίδιος δάσκαλος διδάσκει μόνος του όλους τους μαθητές σε όλα τα μαθήματα (Δημηράς, 1990: 242-243).

16. Σε αυτήν την τελευταία περίπτωση ανήκουν, λόγου χάρη, οι καθηγητές του Β' Γυμνασίου Αν. Γεννάδειος (με σπουδές Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το Μόναχο) και Δ. Σεμιπέλος (με προπτυχιακές σπουδές στην Αθήνα και μεταπτυχιακές στο Βερολίνο), που πέρασαν από τη δευτεροβάθμια στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, ή ο Γρ. Παπαδόπουλος (με μεταπτυχιακές σπουδές στη Γαλλία), ο οποίος από το Α' μετακινήθηκε στο Β' Γυμνάσιο, στη συνέχεια έγινε Επιθεωρητής στοιχειώδους (πρωτοβάθμιας) εκπαίδευσης και, τέλος, δημιούργησε το ιδιωτικό «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» (Γελαδάκη, 2005: 62-63).

χ.χ.: 194). Συγχρόνως είχε μεταφερθεί και η «Ελληνογαλλική Σχολή Άγιος Ιωσήφ» σε ιδιόκτητο κτίριο της οδού Πινακωτών (σήμερα Χαριλάου Τρικούπη), που από το 1863 λειτουργούσε ως πλήρες Δημοτικό σχολείο, Παρθεναγωγείο και Οικοτροφείο, όπου τα παιδιά διδάσκονταν ελληνικά, γαλλικά, μουσική, ζωγραφική και οικονομικά (Γιαννακοπούλου, 1999: 79). Όσο για τη Σχολή Hill, τη διεύθυνση είχε αναλάβει μετά τον θάνατο των ιδρυτών της η ανιψιά τους, η Bessie Masson. Ήταν τα χρόνια της μεγάλης άνθησης του Οικοτροφείου, καθώς φιλοξενούσε κορίτσια από την ελληνική επαρχία και τον ελληνισμό της Διασποράς, τα οποία φοιτούσαν στο Νηπιαγωγείο, το Δημοτικό σχολείο και το Ανώτερο Παρθεναγωγείο, διαπαιδαγωγούμενα με αυστηρότητα αλλά και τρυφερότητα¹⁷ (Παναγιωτοπούλου, 1999: 45-46).

Άλλωστε, η Αθήνα είχε πια 128.735 κατοίκους και «πλείστα λόγου τε και προσοχής άξια αντικείμενα», όπως «καταστήματα λαμπρά, οικοδομάς μεγαλοπρεπέστατας, ευθυγραμμίας οδών και λεωφόρων, λιθόστρωτα, δενδροφυτείας, και δημοσίους κήπους, περιπάτους λαμπρούς [και] κρίνας δημοσίους» (Παγανέλης & Καπράλος-Φιλαδελφεύς, 1876: 1). Σε αυτήν τη λαμπρή πόλη λοιπόν, όπου «η δίψα των γνώσεων είναι απίστευτος και παρά τας κατωτάταις τάξεσιν ακόμη», λειτουργούσαν 42 δημόσια σχολεία (16 Δημοτικά σχολεία αρρένων και 18 θηλέων, 5 Ελληνικά σχολεία και 3 Γυμνάσια) και 170 περίπου ιδιωτικά «εκπαιδευτικά καθιδρύματα σεμνά και υψηρεφή», εκτός βέβαια από το Πανεπιστήμιο. Σε όλα φοιτούσε μεγάλος αριθμός σπουδαστών και μαθητών (κυρίως αρρένων στην τριτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια και των δύο φύλων στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση), η αναλογία των οποίων, σε σχέση πάντοτε με τον πληθυσμό της πρωτεύουσας, ήταν μεγαλύτερη από πολλών ευρωπαϊκών πόλεων (Γελαδάκη, 1999: 18). Πρόκειται για μαθητές και φοιτητές «θορυβώδεις [και] δυσηνίους» και συχνά ενοχλητικούς «διά τους καθηγητάς και διά τας κυβερνήσεις» (Δημαράς, 1990: 268). Ήταν νεαρά παιδιά έτοιμα να ξεσηκωθούν με το πρώτο κάλεσμα των αντιπολιτευτικών κομμάτων, να αντιδράσουν, να σχηματίσουν θορυβώδεις πορείες, αλλά και να διαλυθούν με την πρώτη εμφάνιση των χωροφυλάκων. Κανένας ωστόσο δεν μπορεί να μην τους αναγνωρίσει την ενεργητική συμμετοχή στη μετατροπή της Αθήνας σε μια ζωντανή πόλη. Μια πόλη που στο τέλος του 19ου αιώνα θύμιζε έντονα «το παρισινόν Πανεπιστήμιον του Μεσαίωνος και της Αναγεννήσεως» (Βελλανίτης, 1927: 147).

17. Ο συνδυασμός αυστηρότητας και τρυφερότητας ήταν ό,τι διαφοροποιούσε την παρεχόμενη εκπαίδευση στα προτεσταντικά και τα καθολικά σχολεία, καθώς –ως απόρροια των σχολικών οδηγιών συμπεριφοράς κάθε τάγματος– στα πρώτα η εκπαίδευση είχε «οικογενειακό» και στα δεύτερα «μοναστηριακό» χαρακτήρα. Αυτός ο δεύτερος τύπος, μάλιστα, αίριαζε περισσότερο στις ιδεολογικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας για την εκπαίδευση, όπου ο πρώτος τύπος προκάλούσε συχνά αντιδράσεις (Καβαλλιεράκης, χ.χ.: 199).

➤ ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Grasset-Abbet, T., (1901). Αι Αθήναι του 1834. *Αρμονία*, 1, 12-18.
- Guttman, B. (1998). *Στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Φύλλα από ένα ταξίδι το 1924*. Αθήνα: Ιστορητής.
- Ross, L. (1950). Αι Αθήναι του 1832. *Αθηναϊκά*, 16, 14.
- Βελλιανίτης, Θ. (1927). Αι Αθήναι επί Όθωνος. Στο *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Π. Δρανδάκη, τ. Β΄. Αθήναι: Φοίνιξ ΕΠΕ πρώην Πυρσού.
- Γελαδάκη, Σ. (1999). Αθήνα και σχολική εκπαίδευση (1833-1900). Στο Θ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19^ο προς τον 20^ο αιώνα* (σσ. 6-18). Αθήνα: Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων.
- Γελαδάκη, Σ. (2004). *Τα αρχεία τριών ιστορικών αθηναϊκών σχολείων. Μια διάσταση τοπικής ιστορίας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Γελαδάκη, Σ. (2005). *Β΄ Γυμνάσιον Αρρένων Αθηνών. Η εποχή των χαστουκιών*. Αθήνα: Κάκτος.
- Γέροντας, Α.Δ. (1968). Η λειτουργία των σχολείων της Αθήνας. *Τα Αθηναϊκά*, 44, 46.
- Γιαννακοπούλου, Σ. (1999). Η Ελληνογαλλική Σχολή «Άγιος Ιωσήφ». Στο Θ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19^ο προς τον 20^ο αιώνα* (σσ. 79-82). Αθήνα: Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων.
- Δημαράς, Α. (1990²). *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε. Τεκμήρια ιστορίας*, τ. Α΄. Αθήνα: Ερμής.
- Ζιώγου-Καραστεργίου, Σ. (1986). *Η μέση εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Καβαλιεράκης, Στ. (2012). Καθολικά γαλλικά σχολεία στην Ελλάδα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Στο Α. Καραπάνου, Κ. Ντίνα, Χ. Παππά (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου Ελλάδα και Γαλλία τον 19ο αιώνα* (σσ. 191-202). Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων. Ανακτήθηκε στις 20/4/2019 από https://www.academia.edu/4123825/ΚΑΘΟΛΙΚΑ-ΓΑΛΛΙΚΑ_ΣΧΟΛΕΙΑ_ΣΤΗΝ_ΕΛΛΑΔΑ_ΤΟ_ΔΕΥΤΕΡΟ_ΜΙΣΟ_ΤΟΥ_19ου_ΑΙΩΝΑ
- Καιροφύλλας, Ι. (1978). *Η Αθήνα και οι Αθηναίοι*. Αθήνα: Φιλιππούτης.
- Κανδήλης, Ι. (1989). Ο δάσκαλος Βασίλειος Καμπάνης και το Σχολείο του στην Πλάκα. *Τα Αθηναϊκά*, 76, 58.
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. (1987). Το σπίτι του Κλεάνθη στο Ριζόκαστρο. Στο *Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1987), Κατάλογος Έκθεσης Ενθυμημάτων «1837-1987 - Εκατόν Πενήντα Χρόνια»* (σσ. 21-23). Αθήνα: Μουσείο Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.
- Καρδαμίτση-Αδάμη, Μ. (1997). Σχολή Καραμάνου, το πρώτο δημοτικό της πρωτεύουσας. εφημ. *Η Καθημερινή*, 9/3/1007.
- Κορομηλάς, Δ. (1873). *Οδηγός των Αθηνών του έτους 1874*. Εν Αθήναις: τυπ. Ανδρέα Κορομηλά.
- Κούκκου, Ε. (1989). *Ο Καποδιστριας και η παιδεία. Τα εκπαιδευτικά ιδρύματα της Αιγίνης*. Αθήνα: Ερμής.
- Κυδωνιάτης, Σ. (1985). *Αθήναι. Παρελθόν και μέλλον*. Αθήνα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων.
- Λαμπράκη-Παγανού, Α. (1988). *Η εκπαίδευση των Ελληνίδων κατά την Οθωμική περίοδο*. Αθήνα: Λύχνος.
- Λέφας, Χ. (1942). *Ιστορία της εκπαίδευσως*. Αθήναι: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Μιχελή, Λ. (1985). *Πλάκα. Ιστορική μνήμη και μυθοπλασία*. Αθήνα: Γνώση.

- Μπίρης, Κ. (1966). *Αι Αθήναι από τον 19ου εις τον 20όν αιώνα*. Αθήνα: Καθίδρυμα Πολεοδομίας και Ιστορίας των Αθηνών.
- Παγανέλης, Σ. & Καπράλος-Φιλαδέλφειος, Κ. (1876). *Οδοιπορικό ή αι πρώται εντυπώσεις*. Αθήναι.
- Παναγιωτοπούλου, Μ. (1999). *Η Σχολή Hill. Το αρχαιότερο ιδιωτικό σχολείο της πρωτεύουσας*. Στο Θ. Παπακωνσταντίνου (επιμ.), *Αι Αθήναι ως εκπαιδευτική πόλις από τον 19ο προς τον 20ό αιώνα* (σσ. 44-54). Αθήνα: Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Αθηναίων.
- Παπαδάκη, Λ. (1992). *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα-Γιάννενα: Δωδώνη.
- Σκιαδάς, Γ.Ε. (1993). *Ιστορικό Διάγραμμα των δήμων της Ελλάδας (1833-1912). Σχηματισμός, σύσταση, εξέλιξη, πληθυσμός, εμβλήματα*. Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών.
- Σοφιανός, Κ. (1987). *Το νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (1833-1900)*, τ. Α'. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Στασινόπουλος, Ε. (1963). *Η Αθήνα του περασμένου αιώνα (1830-1900)*. Αθήνα: Gennadion Library.
- Σμυρναίος, Α. (2003). Η παράξενη γοητεία της χριστιανικής ειδωλολατρίας: Η αμφισβήτηση της ιεραποστολής του John Hill στην Αθήνα του 19ου αιώνα. Ανακτήθηκε από <http://eclass.uoa.gr> στις 22/4/2019.
- Φουρναράκη, Ε. (1987). *Η εκπαίδευση και αγωγή των κοριτσιών. Ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας / Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.